

**İTALİYA ÜMUMDÜNYA
İQTİSADİ BÖHRAN İLLƏRİNDƏ
(1900-1903-cü illər)****İLKİN MUSTAFAYEV***Gəncə Dövlət Universitetinin
Ümumi tarix kafedrasının doktorantı**E-mail: Imustafayevilkın@gmail.com*

1900-1903-cü illər əksər inkişaf etmiş ölkələrə təsir edən və bir sıra müəssisələrin maliyyə iflası və istehsalın səviyyəsinin kəskin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunan iqtisadi sahənin tənəzlü idi. İqtisadi bohranın səbəbləri indiyə qədər tam məlum deyil. Ən populyar nəzəriyyəyə görə, sənayenin hiper inkişafı bütün digər sənaye sahələrinin tənəzlülünə səbəb oldu [10.102]. Digər nəzəriyyəyə görə, bütün bazarı inhisara alan və istehsalın azalmasına səbəb olan bir sıra iri şirkətlər və birliklər yaranmışdır. XIX əsrin son illərində inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti iqtisadi yüksəliş yaşayırdı. Həmin dövrdə Dünyada kömür istehsalı 65%, dəmir əritmə - 70%, polad istehsalı isə təxminən 3 dəfə artmışdır. Böhran gözlənilmədən baş verdi. 1900-cü ilə qədər Avropa ölkələrinin əksəriyyətini, növbəti il isə ABŞ-ı əhatə etdi. Xarici ticarət kəskin şəkildə azaldı, bir çox bank və səhmdar təşkilatlar müflis olduqlarını elan etdilər. Fransanın Prussiya ilə müharibədə məğlub olması İtaliyanın tam birləşməsi qarşısındakı son maneəni aradan qaldırmağa imkan verdi. 3 oktyabr 1871-ci ildə Roma şəhəri də ölkəyə birləşdirildi. Papanın səlahiyyətləri Vatikan sarayı ilə məhdudlaşdı. Bu vaxta qədər Papa IX Piy Romanın İtaliyaya birləşdirilməsinə qarşı çıxırdı və onun maraqları Fransa ordusu tərəfindən qorunurdu. Birləşmiş İtaliya siyasi quruluş olaraq konstitusion monarxiyaya çevrildi. Konstitusiyaya əsasən, ikipalatalı parlament Senat və Nümayəndələr Palatasından ibarət idi. Kral II Viktor Emmanuel qanunvericilik səlahiyyətlərini parlamentlə bölüşdü. Senatorlar kral tərəfindən ömürlük xidmət etmək üçün təyin edilirdi. İcra hakimiyyəti baş nazirin əlində cəmləşmişdi. Seçkilərdə iştirak etmək üçün əmlak kvalifikasiyası təyin edilmişdi. Nəticədə ölkənin 27 milyon əhalisindən yalnız 600 mini səsvermə hüququna malik idi. Qəbul olunmuş yeni Konstitusiyaya əsasən dövlət bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyini, mənzil toxunulmazlığını, ifadə və mətbuat azadlığını, sərbəst toplaşmaq hüququnu tanıdı. Xristian dininin katolik aspekti dövlət dini kimi qəbul edildi. 1871-ci ildə kilsə ilə dövlət arasında münasibətləri tənzimləyən qanun qəbul edildi. Təsdiqlənmiş bu Qanun

Papanı müqəddəs və toxunulmaz elan edir və Vatikan digər dövlətlərlə diplomatik əlaqələr qurmaq hüququ verirdi. İtaliyanın birləşməsi ölkədə kapitalist quruluşunun qurulması prosesini sürətləndirmək üçün əlverişli şərait yaratdı [7.65]. Lakin İtaliya hələ də aqrar ölkə olaraq qalırdı. Torpaq əsasən iri mülkədarların mülkiyyətində idi. Həmçinin qədim torpaqdan istifadə qaydası üstünlük təşkil edirdi. Mülkiyyətçilərin torpaqlarının çoxu xırda torpaqlara bölünür və məhsulun 3/4 hissəsinin ödənilməsi şərti ilə kəndlilərə icarəyə verilir. Eyni zamanda, ölkə böyük maliyyə çətinlikləri yaşayırdı. Bu, İtaliyanın daxili və xarici borclarının artmasının nəticəsi idi. Artan xərcləri ödəmək üçün hökumət dövlət krediti verməyə, ölkə daxilində və xaricində kapital sahiblərindən (investorlardan) kömək istəməyə məcbur olurdu. Bununla paralel olaraq İtaliyanın dövlət borcu kəskin şəkildə artdı. Bu proseslər fonunda ölkədə kapitalist münasibətləri möhkəmlənirdi. Hökumət, ilk növbədə, əsasən dəmir yollarının tikintisini genişləndirirdi. Ticarət donanmasının tikintisi geniş vüsət aldı. Bu dövrdə İtaliya ticarət donanmasının ümumi tonajına görə dünyada üçüncü yeri tutaraq dəniz yüklərinin daşınması sahəsində dünya liderliyi uğrunda rəqabətə qoşuldu. Hökumət İtaliyanın şimalında Alp dağlarının ətəyində ölkəni Fransa və İsveçrə ilə birləşdirən iki tunel inşa etdi [4.134]. Ölkədə səhmdar cəmiyyətlər şəklində yeni sənaye sahələri yarandı. XX əsrin əvvəllərinə kimi orta və kiçik sənaye müəssisələrinin əksəriyyətinin saxlanması ilə yanaşı istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi prosesi gücləndi. Ölkədə dəmir və polad əritmə, həmçinin şəkər istehsalı üçün kartellər var idi. 90-cı illərdə yaranan Montecatini, Pirelli, Ansaldo, Edison səhmdar cəmiyyətləri və 1906-cı ildə yaradılmış Fiat səhmdar cəmiyyəti tezliklə kimya, rezin sənayesi, maşınqayırma, avtomobil, elektrik enerjisi və istehsalatda dominant mövqə tutmağa başladı. Ölkədə kapitalist münasibətləri nə qədər inkişaf etsə də Birinci Dünya müharibəsinə qədər İtaliya aqrar dövlət olaraq qalırdı [10.135]. Ölkənin əmək qabiliyyətli əhalisinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı sahəsində çalışırdılar. Ancaq sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatında

çalışanların sayı getdikcə azalırdı. Bu dövrdə İtaliyada işçilərin vəziyyəti olduqca ağır idi. Ölkə adambaşına düşən milli gəlir bölgüsünə görə Qərbi Avropada sonuncu yeri tuturdu. İş vaxtı 12-13 saat davam edirdi. Ölkənin cənubunda işçilərin vəziyyət xüsusilə ağır idi. Bu dövrdən ölkə əhalisinin əksəriyyəti xarici ölkələrə mühacirət etməyə başladı. 1914-cü ilə qədər xaricə mühacirət edənlərin sayı 8 milyon nəfərə çatmışdı. İtaliyada işçilər öz mövqelərini və hüquqlarını yaxşılaşdırmaq üçün mübarizə aparırdılar. Bunun nəticəsi olaraq 1892-ci ildə İtaliyanın Sosialist Partiyası yaradıldı. Kəndlilərin vəziyyəti də son dərəcə ağır olaraq qalırdı. İşçilərin ağır vəziyyəti Siciliyada üsyana səbəb oldu. 1898-ci ildə Milanda baş verən ümumi tətillər 5 günlük barrikada döyüşlərinə çevrildi. Hökumət ordu qüvvələri ilə işçilərin hərəkatını yatırmağa müvəffəq oldu. 1903-1914-cü illərdə (məşhurlər fasilələrlə) İtaliya hökumətinə dövrünün məşhur siyasətçisi J. Giolitti başçılıq edirdi. Q. Giolitti yaxşı başa düşürdü ki, əhalinin alıcılıq qabiliyyətini artırmadan sənaye istehsalının inkişafı mümkün deyil. Bunun üçün isə işçilərin əməkhaqqını qaldırmaq lazımdır. Onun əsas şüarı bu idi: “Sənaye tərəqqisinə əməkhaqqının yüksək olduğu ölkələr başçılıq edir”. Onun hakimiyyəti dövründə həmkarlar ittifaqlarının yaradılmasına, fəhlələrin tətillər etməsinə icazə verilməsi haqqında qanun qəbul olundu. Həmçinin gecə növbəsində uşaq və qadın əməyindən istifadə qadağan edilirdi. Seçicilərin əmlak senzi ləğv olundu, seçilmişlərin savadlılığı haqqında qanunlar qəbul edildi. Eyni zamanda o, ölkə iqtisadiyyatında dövlətin rolunun artırılmasının tərəfdarı idi. Onun fikrincə, dövlət əmək və kapital arasında hakim kimi çıxış etməli idi. Bu dövrdə İtaliyada irredentizm tərəfdarlarının hərəkatı başladı. Bu vəziyyət İtaliyanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərini pisləşdirdi. İtaliyanın iddia etdiyi Şimali Afrika ərazilərinin əraziləri tədricən Fransa tərəfindən işğal olunmağa başladı. Bu vəziyyət İtaliyanı Almaniyaya yaxınlaşdırdı. 1882-ci ildə İtaliya Almaniya və Avstriya-Macaristan ittifaqına qoşuldu. Yeni müttəfiqlərinə arxalanan İtaliya Somali və Eritriyanı işğal etdi [17.241]. Afrikadakı bu uğurlarını davam etdirmək istəyən İtaliya 1895-ci ildə Efiopiyanı da işğal etmək niyyəti ilə bu ölkənin ərazisinə soxuldu. Ancaq 1896-cı il avqustun 1-də Adua yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradı. Həmin döyüşdə İtaliya ordusu beş mindən çox əsgər itirdi. Bu cür ağır məğlubiyyət İtaliyada milli rüsvayçılıq kimi qiymətləndirildi. Yeni

koloniyaların işğalı üçün məqbul diplomatik şərait yaratmaq lazım idi. G. Giolitti hökuməti məhz belə şərait yarada bildi. Məsələn, Giolitti İtaliya ilə Fransa arasında gərgin münasibətlərin aradan qaldırılmasına nail oldu. 1902-ci ildə bu iki dövlət arasında müqavilə bağlandı və bu müqaviləyə əsasən tərəflər üçüncü tərəfin hücumu zamanı qarşılıqlı neytrallığa ciddi riayət edəcəklərini öhdələrinə götürdülər [10.173]. 1908-ci ildə İtaliya hökuməti Bosniya və Herseqovinanın Avstriya-Macaristan tərəfindən işğalına və ilhaqına etiraz etdi. Nəticədə çox təhlükəli vəziyyət yarandı. 1909-cu ildə İtaliya Rusiya ilə Balkanlarda öz maraqlarının qarşılıqlı müdafiəsi haqqında müqavilə bağladı. Məqbul diplomatik şərait yaratdıqdan sonra İtaliya 1911-ci ildə Liviyaya müharibə elan etdi. Liviya o zaman Osmanlı dövlətinin tərkibində idi. Bu vəziyyət İtaliyanın qələbəsi ilə başa çatan İtaliya-Türkiyə müharibəsinə səbəb oldu. 1912-ci ildən Liviya İtaliyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Millətçi qrupların fikrincə, Giolitti hökuməti “nizam və əmin-amanlıq” bərqərar edə bilmədi. Onların təzyiqi ilə Q. Giolitti istefa verdi. Beləliklə, İtaliyada liberalizm dövrü başa çatdı.

Yekun

1871-ci ildə Papa vilayətinin İtaliyaya birləşdirilməsi ilə ölkənin birləşdirilməsi başa çatdı. Ancaq dövlətin birləşdirilməsi olduqca baha başa gəldi. Yeni hərbi münaqişələrin başvermə təhlükəsi hökuməti sülh dövründə belə böyük ordu və donanma saxlamağa məcbur edirdi. İtaliya hələ də aqrar ölkə olaraq qalırdı İtaliya digər Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən sənaye sahəsinin inkişafına görə çox geridə idi. Bütün bu səbəblərdən dolayı baş verən böhranlar İtaliya iqtisadiyyatına daha dağıdıcı təsir etmişdir.

Açar sözlər: *ümumdünya iqtisadi böhranı, İtaliya, xarici borc, aqrar ölkə, vahid iqtisadi məkan.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Чижов Галеаццо. Дневник фашиста. 1939—1943. — М.: Плацъ, 2010. — (Первоисточники новейшей истории) — 676 с. — ISBN 978-5-903514-02-1
2. Ashley, Susan A. *Making Liberalism Work: The Italian Experience, 1860—1914* (2003) *excerpt and text search*
3. Baran'ski, Zygmunt G. & Rebecca J. West

- (2001). *The Cambridge companion to modern Italian culture*, Cambridge: Cambridge University Press, ISBN 0-521-55034-3.
4. Barclay, Glen St. J. 1973. *The Rise and Fall of the New Roman Empire*. London: Sidgwick & Jackson.
 5. Bosworth, Richard J. B. 1983. *Italy and the Approach of the First World War*. London: The Macmillan
 6. Bosworth, Richard J. B. 2007. *Mussolini's Italy: Life Under the Fascist Dictatorship, 1915—1945 excerpt and text search*
 7. Clark, Martin. 1996. *Modern Italy: 1871—1995*. (2nd ed. Longman)
 8. Coppa, Frank J. (1970). «Economic and Ethical Liberalism in Conflict: The extraordinary liberalism of Giovanni Giolitti», *Journal of Modern History* (1970) 42#2 pp 191—215 JSTOR 1905941
 9. Coppa, Frank J. (1971) *Planning, Protectionism, and Politics in Liberal Italy: Economics and Politics in the Giolittian Age online edition*
 10. Davis, John A., ed. 2000, *Italy in the Nineteenth Century: 1796—1900 Oxford University Press. online edition*
 11. de Grazia, Victoria. 1981. *The Culture of Consent: Mass Organizations of Leisure in Fascist Italy*.
 12. de Grazia, Victoria. 1993. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922—1945 excerpt and text search*
 13. De Grand, Alexander J. (2001). *The hunchback's tailor: Giovanni Giolitti and liberal Italy from the challenge of mass politics to the rise of fascism, 1882—1922, Greenwood. online edition; excerpt and text search*
 14. Duggan, Christopher (2008). *The Force of Destiny: A History of Italy Since 1796*, Houghton Mifflin Harcourt, text search
 15. Gentile, Emilio. 2003. *The Struggle For Modernity: Nationalism, Futurism and Fascism*. Westport, CT: Praeger.
 16. Gilmour, David. 2011. *The Pursuit of Italy: A History of a Land, Its Regions, and Their Peoples excerpt and text search*
 17. Hughes, Robert. 2011. *Rome: A Cultural, Visual, and Personal History*
 18. Kertzer, David I. (англ.)рус.. *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI and the Rise of Fascism in Europe (англ.)*. — Oxford University Press, 2014. — ISBN 9780198716167.
 19. Killinger, Charles L. (2002). *The history of Italy*, Westport (CT): Greenwood Press, text search
 20. Pauley, Bruce F. 2003. *Hitler, Stalin, and Mussolini: Totalitarianism in the Twentieth Century*. Wheeling: Harlan Davidson
 21. Pollard, John F. 1985. *The Vatican and Italian Fascism, 1929-32*. Cambridge, USA: Cambridge University Press.
 22. Salomone, A. William. 1945. *Italy in the Giolittian Era: Italian Democracy in the Making, 1900—1914*
 23. Sarti, Roland (2004). *Italy: A Reference Guide from the Renaissance to the Present*, New York: Facts on File text search
 24. Sarti, Roland. 1974. *The Ax Within: Italian Fascism in Action*. New York: New Viewpoints.
 25. Seton-Watson, Christopher (1967). *Italy from Liberalism to Fascism, 1870—1925*, New York: Taylor & Francis, text search
 26. Smith, Dennis Mack. 1997. *Modern Italy; A Political History*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
 27. Thayer, John A. 1964. *Italy and the Great War*. Madison and Milwaukee: University of Wisconsin Press.
 28. Albanese, Giulia. "Reconsidering the March on Rome, « European History Quarterly (2012) 42#3 pp 403—421.
 29. Ferrari, Paolo. „The Memory And Historiography Of The First World War In Italy“ *Comillas Journal of International Relations* (2015) #2 pp 117—126 [ISSN 2386-5776] DOI: cir.i02.y2015.009 online
 30. Kesserich, Charles. „The Fiftieth Year of the “March on Rome»: Recent Interpretations of Fascism.“ *History Teacher* (1972) 6#1 pp: 135—142 JSTOR 492632.
 31. Pergher, Roberta. «An Italian War? War and Nation in the Italian Historiography of the First World War» *Journal of Modern History* (Dec 2018) 90#4
 32. Renzi, William A. *In the Shadow of the Sword: Italy's Neutrality and Entrance Into the Great War, 1914—1915* (1987).
 33. Mussolini, Benito. 1935. *Fascism: Doctrine and Institutions*. Rome: Ardita Publishers

Мустафаев Илькин Зульфигар оглы
Докторант кафедры всеобщей истории
Гянджинского Государственного
Университета

Италия в годы мирового экономического
кризиса 1900-1903 годов
РЕЗЮМЕ

В 1871 году объединение страны завершилось присоединением Папской области к Италии. . Угроза новых военных конфликтов заставляла правительство даже в мирное время содержать большую армию и флот. Италия оставалась аграрной страной. Италия сильно отставала в плане промышленного развития по сравнению с другими западноевропейскими странами. Экономические кризисы, произошедшие в начале 20 века, оказали более разрушительное воздействие на итальянскую экономику.

Ключевые слова: *Мировой экономический кризис. Италия. Внешний долг. Аграрная страна. Единое экономическое пространство.*

Mustafayev Ilkin Zulfigar Oglu
PhD student of the Department of General
History of Ganja State University

Italy in the years of the world economic
crisis of 1900-1903
SUMMARY

In 1871, the unification of the country ended with the accession of the Papal States to Italy. . The threat of new military conflicts forced the government to maintain a large army and navy even in peacetime. Italy remained an agricultural country. Italy lagged far behind in terms of industrial development compared to other Western European countries. The economic crises that occurred in the early 20th century had a more devastating effect on the Italian economy.

Key words: World economic crisis. Italy. external debt. agricultural country. Common economic space.